

Smrt i zagrobni život u Grka i Rimljana

Džalo, Marijana

Undergraduate thesis / Završni rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:857418>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-26**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Marijana Džalo

Smrt i zagrobni život u Grka i Rimljana

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2012.

SAŽETAK

Znatiželja je dio čovjekove osobnosti i stoga je ono nepoznato i skriveno od samih početaka svijeta predstavljalo zagonetku. Jedna od tih brojnih nepoznatih tema bila je i tema smrti te onoga što se događa poslije nje. Budući da su ljudi i duhovna i tjelesna bića, vjerovali su da i poslije smrti nastavljaju život u nekom novom svijetu. Taj je novi svijet za Grke bio podzemlje nazvano Had kojim je upravljao istoimeni bog, odnosno za Rimljane Orcus kojim je kraljevao Pluton, premda se ova dva boga ne mogu smatrati sinonimima. Grci smrt nisu smatrali slavnom, a mrtve su vidjeli tek kao bespomoćne sjene i način umiranja nije bio toliko bitan kao Rimljanima, koji su hrabru smrt i posmrtno sjećanje izuzetno cijenili. Da bi se dospjelo u podzemni svijet trebalo je umrloga propisno pokopati i prinijeti potrebne žrtve inače bi bio zauvijek osuđen na lutanje između ovog i onog svijeta. Put do Podzemlja bio je popločen određenim zaprekama od kojih je prva bila rijeka Stiks koju se moralo prijeći. Stoga se pokojniku uvijek stavljao novčić ispod jezika kojim će platiti škrtom Haronu za prijevoz do Hada. Došavši u Podzemlje, pokojnik je mogao otići u jedan od tri dijela kraljevstva smrti: Had, u koji je dospijevala većina mrtvih, Tartar u kojem su bili najveći grešnici te Elizejska polja namijenjena nekolicini zaslužnih heroja, a kasnije i svim dobrim smrtnicima. Ova se tri područja poklapaju s kršćanskim viđenjem zagrobnog života pri čemu Tartar odgovara Paklu, Had je najbliže Čistilištu, a Elizejska polja ekvivalent su kršćanskom Raju.

Ključne riječi: smrt, pogrebni običaji, Grčka, Rim, zagrobni život, Had

1. UVOD

Tema ovog završnog rada jest dati odgovor na pitanje što je smrt predstavljala za antičke ljude, kakva su bila njihova vjerovanja i predodžbe o zagrobnom životu te jesu li u njega uopće i vjerovali. Najprije će biti riječi o statusu smrti u grčkom i rimskom društvu te o važnosti i moći koju su pridavali mrtvima i kako su iz promatranja prirode oblikovana vjerovanja o umiranju i posmrtnom postojanju u Podzemlju. Govorit će se i o percepciji smrti kod Grka i Rimljana, odnosno sličnostima i razlikama njihovog suočavanja sa smrću. Zatim će se usporediti pogrebni običaji Grka i Rimljana, sam čin i načini pokopa te pripreme koje treba obaviti da bi duša sretno stigla u Podzemni svijet. Bit će riječi i o grčkom i rimskom viđenju duše te o razlici između službene religije i kultova, ali će se iznijeti i neki od najčešćih uzroka smrti u antičkom svijetu te učestalost smrtnosti među populacijom različite dobi. Zatim će se opisati i načini tugovanja za pokojnikom te što je bilo društveno prihvatljivo ponašanje i kako se trebalo iskazivati tugovanje ožalošćenih. Na kraju će se prikazati kako su Grci i Rimljani zamišljali podzemni svijet, koji je bio put do njega i kako se dijelio te status pokojnika u njemu, a i sličnosti i razlike između shvaćanja zagrobnog života jednih i drugih. Također će biti ispričani i neki od najpoznatijih mitova povezanih s Hadom te će biti predstavljen Had, kao bog podzemlja, i njegovo kraljevstvo kod jednih i kod drugih. Cilj je komparativno prikazati vjerovanja i kultove Grka i Rimljana o zagrobnom životu i komparacijom utvrditi sličnosti i razlike koje su prvenstveno vidljive u grčkom utjecaju na Rimljane, ali i sličnosti njihovih vjerovanja s kršćanskom predodžbom o smrti i životu poslije nje.

2. STATUS I MOĆ SMRTI

Moderni ljudi zapadnog svijeta, pogotovo 20. i 21. stoljeća, navikli su smrt relativno kontrolirati i pripremiti se za nju; znaju koliki je prosječan ljudski vijek pa stoga i koliko mogu očekivati da će živjeti, znaju kojih se bolesti moraju čuvati i koliko iznosi rizik smrtnosti prema određenoj dobi, spolu i socio-ekonomskoj grupi kojoj pripadaju. U antička vremena tome nije bilo tako pa stoga ne čudi što stari Grci i Rimljani nisu bili toliko educirani i što nema izračuna rizika smrtnosti iz njihova vremena. Zato se na smrt gledalo drugim očima.¹ Na sve narode koji su svladali obradu zemlje djelovala je priroda, koja je svake zime umirala, a svakog se proljeća ponovo rađala. S druge strane, vjerovali su i u postojanje ljudske duše, životnog daha koji živi i nakon što se odvojio od tijela, i da duša živi u zagrobnom svijetu. Prema tome, kult smrti bio je povezan s jedne strane s čudesnom pojavom smrti i ponovnog rađanja u prirodi, a s druge sa svijetom u koji su dolazile ljudske duše nakon smrti. U jednoj fazi povijesti ta su se dva elementa sjedinila i tako su ljudi otkrili tajnu povezanost između čuda prirode i spasenja ljudske duše.² To me navodi na zaključak kako su ljudi promatrajući prirodu i prirodne cikluse kroz koje ona prolazi uvidjeli sličnost sa životnim ciklusima čovjeka. Djetinjstvo je proljeće, početak života, a starost je analogna zimi, odnosno završetku i smrti. I jednako kao što sjemenka mora biti duboko zakopana u zemlji da bi se u proljeće probudila novim životom, prvotni je čovjek vjerojatno istu sudbinu namijenio i sebi; mora umrijeti da bi nakon smrti mogao živjeti nekim drugim životom. Stoga su i svoje mitove i bogove prilagodili svojim opažajima i promjenama prirode, a što se najbolje vidi u mitu o Hadu i Perzefoni, odnosno umiranju prirode u zimu kada je Perzefona odvojena od majke, a rađanje života u proljeće kada je ponovo s Demetrom. No, s druge strane, budući da nitko ne želi umrijeti i svi bismo htjeli živjeti vječno, pitali su se vjerojatno što je smrt i zašto ona postoji?

Prilikom stvaranja svijeta, prema Hesiodu, bogovi su stvorili pet rodova ljudi. Prvi rod živio je u zlatnom dobu i to je doba bezbrižnog, idiličnog i sretnog života. Ljudi zlatnog doba nisu iskusili ni starost ni bolest, a smrt nije postojala, postojao je samo vječni san. Međutim, svađe s bogovima te razmirice i ubijanja među samim bogovima rezultirale su radikalnim pogoršanjem ljudskog života. Bogovi su slali prirodne nepogode, bolesti i težak rad te na kraju i samu Pandoru, poslanu kao kaznu ljudima zbog Prometejeve krađe vatre i nesebične pomoći

¹ Valerie M. Hope, *Death in Ancient Rome*, Routledge, London i New York, 2007., str. 9.
<http://www.amazon.com/Death-Ancient-Rome-Sourcebook-Sourcebooks/dp/0415331587>

² Luigi Pareti, *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj. Stari svijet (od 1200. do 500.g.pr.n.e.)*, Naprijed, Zagreb, 1966., str. 311., 312.

ljudskoj vrsti. Skupa s Pandorom došla je i smrt – ljudi moraju umrijeti i kao sjene otići u podzemni svijet.³ Grčka i rimska kultura osigurala je gotovo beskrajnu seriju mitova i priča u kojima bogovi i ljudi neprestano iskušavaju prirodu i jačinu granica jedni između drugih. Od svih razlika najvažnija je ona između smrtnosti kao čovjekovog stanja i besmrtnosti kao božanskog stanja. Uzevši u obzir takav položaj ljudske vrste, mitovi o Hadu, Perzefoni i Demetri, Orfeju i Euridici, mitovi su o smrti i ponovnom rođenju, o putovanju u podzemni svijet i nazad, o različitostima i promjenama između ljudi i bogova. Ove su antičke grčke priče u različitim formama obnovljene u Rimskom carstvu koje je preuzelo klasičnu i helenističku grčku kulturu i obogatilo ju svojim vlastitim tradicijama i vjerovanjima.⁴

2.1. Grčka

U cijelom je antičkom svijetu prisutna ideja kako smrt, jednako kao i rođenje, donosi neku vrstu kulturne i religiozne kontaminacije usmjerene prema onima koji su njome na neki način zahvaćeni. To onečišćenje nije se temeljilo na higijenskoj razini, već na činjenici da su i na rođenje i na smrt bogovi gledali s određenim gađenjem pa stoga ni rođenja ni smrti nisu bili dopušteni na svetim mjestima kao što su hramovi. Kuća ili područje zahvaćeno smrću smatralo se onečišćenim. Time se voda u domu smatrala zaraženom, jednako kao i ognjište u nekim krajevima. Ako se smrt dogodila na ulici, cijelo to gradsko područje moralo je biti očišćeno. Svatko tko dotakne tijelo mrtvaca ili onaj koji samo uđe u kuću u kojoj je netko umro također se smatrao onečišćenim, kao i svi koji su te ljude dotaknuli. Manje onečišćenje uzrokovali su umrli stranci, robovi i djeca, a smrt heroja, osnivača mjesnih zajednica i vojnika koji su poginuli u bitci uopće nije uzrokovala onečišćenje.⁵ U grčkom kulturnom okruženju, kult smrti kombinira kult mrtvih članova obitelji i velikana preko posvetnih darova i obavljanja molitve na njihovim grobovima. I kult nedavno umrlih osoba i starih junaka svjedoči o kultu smrti. Taj fenomen susreće se i u modernom grčkom društvu, a antički kult junaka zamijenjen je kultom smrti svetaca i svetica. Kult predaka sastojao se od njihovog obožavanja i udobrovoljavanja, dok se obožavanje junaka, kasnije pretvoreno u kult svetaca, odnosilo na obožavanje i udobrovoljavanje

³ Jon Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, Routledge, London i New York, 1999., str. 127. http://books.google.hr/books?id=IeNw3tnJTEEC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁴ Jon Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, str. 128.

⁵ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., br.2., 2006., str. 48., 50. <http://www.ajol.info/index.php/actat/article/view/52560>

preminulog važnog muškarca ili žene. Oni su smatrani posrednicima između ljudskih bića i bogova, unutar hijerarhijske strukture kako su u društvu funkcionirali i za života. Stari su Grci vjerovali da su različite natjecateljske svečanosti potekle od komemoracija posvećenih slavnim muškarcima ili ženama, a svako je natjecanje imalo svoje junake jer je svako od natjecanja nastalo iz neke mitske smrti ili pokopa. Dakle, sva su natjecanja nastala kao pogrebne igre posvećene junacima. Rituali na igrama oživljavali su ceremonije provedene pri pogrebu i spomenima na preminulog junaka.⁶

Prema Homeru, mrtvi se od živih razlikuju po nedostatku snage (*menos*) i taj nedostatak glavni je razlog njihove nemogućnosti utjecaja na zemaljske događaje. Homer, nadalje, sugerira da je sigurnije poštovati potrebe umrloga i propisno ga pokopati, ali ako se to ne obavi, živući riskiraju samo osvetu bogova, ali ne i osvetu tog pokojnika, što govori u prilog njihovom nedostatku snage. Mrtvima nije oduzeta samo snaga već i sve njihove sposobnosti i talenti, a jedini izuzetak od tog pravila bio je slijepi prorok Tiresija čiji je dar proroštva ostao vječan. Gubitak osobnosti može se potvrditi i izrazom „on sam“ (*autos*) pri označavanju tijela kad je tijelo suprotstavljeno izrazu duša (*psyche*), a dokaz toga nalazi se na početku *Ilijade* kada se navodi da je duša (*psyche*) mnogih junaka otišla u Had, a oni sami (*autos*) postali su hrana pticama i zvijerima. Neznanje mrtvih o događajima na zemlji predstavljalo je glavnu prepreku onima koji su od mrtvih željeli uslugu ili savjet. Poteškoće u komunikaciji najjasnije su izražene pri invocaciji neupućenog duha kralja Darija u Eshilovoj drami *Perzijanci*. Kad se duh pojavio, bio je posve neupućen u katastrofu koju je perzijska flota doživjela na otoku Salamini 480. g. pr. Kr. u grčko-perzijskom ratu. Predviđajući buduću katastrofu u bitci kod Plateje koja se uskoro trebala odigrati, duh, premda neupućen u prošlost, odjednom može predvidjeti budućnost. To govori o vjeovanju Grka kako mrtvi, premda slabi i neupućeni u ovozemaljska zbivanja, ipak imaju određenu moć i u zagrobnom životu. Odlazeći, duh kralja Darija nudi svom narodu značajnu poruku – neka uživaju u životu najviše što mogu ovdje na zemlji jer im zemaljska dobra poput bogatstva neće biti od velike koristi u Hadu – što govori o vjerovanju da su u zagrobnom životu svi jednaki, bili kraljevi ili obični građani.⁷ Ovdje se vidi sličnost s biblijskim učenjem o jednakosti svih ljudi pred Bogom i o smrti kao jedinom trenutku u kojem su svi ljudi jednaki jer ona čeka sve bez obzira na njihov društveni položaj i moć, a to govori o velikom utjecaju antičkih religija na kršćanstvo, što se posebno vidi u podjeli podzemnog svijeta na

⁶ Evy Johanne Haland, „Emocije i identitet povezani s kultom smrti u antičkoj i suvremenoj Grčkoj“, *Etnološka istraživanja*, Vol 1., br.16, 2011., str. 217. - 218.

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=114316

⁷ Robert Garland, *The Greek way of death*, Cornell University Press, New York, 1988., str.1.-2.

<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=8B0F0B2BA01F34FB47CABBF8227A5A4>

Tartar kao pakao i Elizejske poljane koje odgovaraju biblijskom raj.

Budući da je s mrtvima bilo teško stupiti u kontakt, korisno je bilo umirućem dati poruku koju treba prenijeti onima u podzemlju. U Euripidovoj drami *Hekaba* Poliksena je prije pogubljenja pitala majku koju poruku želi poslati Prijamu. Okrutna razmjena informacija između Hekabe i Polimestora koji je ubio jednog od njezinih sinova utemeljena je na istom uvjerenju. Na pitanje treba li prenijeti neku informaciju njezinu sinu, Hekaba je odgovorila da treba, i to osobno, aludirajući time na isplanirano Polimestorovo ubojstvo. Molbe upućene podzemlju izražavane su ili kao određeni zahtjevi ili općenite molbe za nešto dobro. Iz svega toga vidljivo je da nas grčke tragedije obavještavaju više o kultu heroja, nego o običnom puku.⁸ Umrli osoba, odnosno umrli heroj, mogla je stvoriti magijski utjecaj i postati posrednik između još jačih snaga u podzemnom svijetu, koje su bile odgovorne za plodove zemlje. Bilo je vrlo važno biti povezan s tim snagama za dobrobit svijeta živih. Slično ponašanje može se iščitati i iz suvremenih vjerskih svetkovina posvećenih mrtvima jer se u Grčkoj i danas prinose žrtve zemlji putem svetaca, svetog Konstantina i svete Elene, neposredno prije žetve žitarica.⁹ Činjenica o posredništvu umrlog heroja između ovoga i onoga svijeta jasno se vidi u kršćanskoj tradiciji štovanja svetaca koji, jednako kao grčki heroji, imaju ulogu posrednika i zalažu se pred Bogom za molbe živih, ali i sami mogu omogućiti čudo ukoliko im se ustrajno moli. Sam pojam svetaca i heroja ima još jednu poveznicu, a to je da su oba živjela uzoritim načinom života za svoje vrijeme i umrli hrabro. Heroj zato što je bio hrabar ratnik ili učinio velika djela što se u Grčkoj smatralo poželjnim obrascem ponašanja, a posebno kasnije u Rimu, dok je svetac živio skromno, bio dobar i umro mučeničkom smrću za vjeru što je za kršćanstvo bio poželjan obrazac ponašanja.

Budući da se smatralo da je moć mrtvacu najjača u blizini groba, uvriježeno je bilo mišljenje da grob pruža zaštitu onima u nevolji. Mrtvi su očito povratili korištenje svojih sposobnosti u dovoljnoj mjeri da mogu procijeniti prilazi li njihovom grobu prijateljski ili neprijateljski nastrojena osoba. Stoga se savjetovalo ljudima da, zbog osjetljivosti umrlih, pokraj grobova prolaze u tišini. To govori o određenom strahu koji su Grci gajili prema mrtvima, no istovremeno groblja nisu bila toliko poštovana da se ne bi mogla oskvrnuti u hitnim slučajevima. Najmanje dvaput u atenskoj povijesti zidine su bile sagrađene od kamenih ploča s groblja, najprije 479. g.pr.Kr. nakon pobjede nad Perzijancima, a zatim 338.g.pr.Kr. nakon bitke kod Heroneje.¹⁰ Također je postojao običaj postavljanja malih metalnih pločica na groblja i grobove, spilje i rijeke. Te se pločice zovu *katadesmoi* (pločice prokletstva) i ne znače nužno da su mrtvi

⁸ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 3.

⁹ E. J. Haland, „Emocije i identitet povezani s kultom smrti u antičkoj i suvremenoj Grčkoj“, *Etnološka istraživanja*, Vol. I., str. 218.

¹⁰ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 4.

imali moć prokleti nekoga i nautiti mu, već da su oni bili korišteni kao dostavljači tih pločica htoničnim božanstvima. Neke od njih sadržavale su samo ime osobe koju se željelo prokleti, no druge su otvoreno iznosile formule kojima se želi prokleti jezik, oči, usta, ruke i noge ili duša imenovane osobe i pritom se zaziva pomoć podzemnih božanstava. Drugi način proklinjanja bio je postavljanje male metalne figurice sa zavezanim rukama u lijes s uputama na unutrašnjoj strani poklopca. Budući da su takvi predmeti nađeni u mnogim grobnicama pretpostavlja se da su profesionalno izrađivani i da su postojali ljudi kojima je izrađivanje takvih „pločica prokletstva“ bio zanat. O tome govori i Platon i navodi da, ukoliko netko želi nautiti svom neprijatelju, može to napraviti svojom zlobom i bacanjem uroka bez obzira je li njegov neprijatelj dobra ili zla osoba.

Prilog 1: Prikaz jedne grčke pločice za proklinjanje (*katadesmoi*)

Nesposobnost mrtvih i njihova potreba za zaštitom pokazuje se i iz antičke literature čitajući koju se stječe dojam kako interese mrtvih treba zaštititi. To se pokazalo i proučavanjem grčkog prava kada su odvjetnici pri raspravama o oporukama često uložili žalbu da osiguraju da će interesi preminuloga biti zastupljeni. Ideja da mrtvi i dalje imaju zakonska prava u temeljima je grčke pravne teorije. Solon je negativne razgovore o mrtvima proglasio kriminalnim djelom, a još je ozbiljnija optužba bila klevetati mrtvu osobu. U tom se slučaju nasljednik pokojnika morao pobrinuti da pravno progoni osobu koja širi laži o mrtvacu. Netko je mogao biti optužen za zlouporabu roditelja čak i ako ne bi obavljao obrede štovanja njihovog groba, ali jedako tako i groba djedova i pradjedova. Prava umrloga toliko su se poštovala da se od suda zahtijevala kazna smrti za bilo koje ubojstvo jer se ubijeni nije mogao sam osvetiti svom ubojici pa je izvršavanje njegove osvete bila dužnost suda.¹¹

Kako bi se u potpunosti odredio status mrtvih u Grčkoj, treba razmotriti epitete koji su im

¹¹ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 6. – 8.

se pridavali. Najčešće se upotrebljavao epitet *makarios* u značenju *blaženi*. U starijoj grčkoj povijesti izraz *blaženi* služio je za opisivanje stanja u kojem se nalaze bogovi u odnosu na stanje smrtnog čovjeka. No Hesiod je proširio značenje izraza uključujući u njega one koji su bili izuzeti od običnog turobnog života mrtvih u Hadu, misleći pritom na ljude srebrnog doba koji su u zagrobnom životu živjeli kao *oni koji su blaženi ispod zemlje*. Time se naglašava da nisu samo bogovi na Olimpu blaženi, već postoje blaženici i dolje, poslije smrti. Općenit zaključak o grčkom viđenju mrtvih može se svesti na bića koja pobuđuju sažaljenje više nego strah. Njihov bijedan status u usporedbi sa živima možda se najbolje vidi na antičkim vazama iz 5.st. na kojima je pokojnikova duša (*psyche*) prikazana kao majušno krilato biće koje neuspješno leti u blizini groba. S jezikoslovnog stajališta njihova se podređenost očituje riječima kao što su *eidolon* (slika) i *skia* (sjena), što nedvojbeno upućuje da su živi mrtve u doslovnom smislu smatrali samo sjenama bivših sebe.¹²

2.2. Rim

U najstarijem razdoblju rimska je religija bila puno primitivnija od najstarije grčke religije. Sporije se razvijala sve dok nije došla pod utjecaj grčkih, etruščanskih i orijentalnih kultova. Rimljani su veliku važnost pridavali raznim moćima iz kojih su iščitavali volju kakvog božanstva (*numina*), a te su se moći odnosile na određene trenutke u čovjekovu životu; svaka od tih moći imala je ograničeno područje djelovanja i očitovala se u nekom izdvojenom fenomenu, individualnom činu ili određenom prirodnom predmetu.¹³ Došavši u dodir s narodima drugačijih civilizacija, koji su imali svoje bogove, rimska se religija počela oblikovati na dva načina: preuzimajući strane kultove i stapajući ih s kultovima koje su Rimljani već štovali.¹⁴ Stoga je jasno da je svojevrsna aneksija antičkih grčkih mitova pomno osmišljen i namjeran čin. To se primjećuje i u pogrebnoj arhitekturi bez obzira radi li se o velikim mauzolejima, oltarima ili nešto skromnijim sarkofazima, mitovi o bogovima i ljudima i njihovom odlasku u podzemni svijet i povratku iz njega predstavljali su službenu brigu Rima za regulacijom svijesti njegovih građana. I grčko i rimsko društvo njegovalo je brojne ideje o prirodi smrti, zagrobnom životu i odnosima između ljudi i bogova koji su ležali ispod površine tih tradicija.¹⁵

U arhajskom razdoblju rimska religija sastojala se od obreda u čast preminulih članova

¹² R. Garland, *The Greek way of death*, str. 8.- 12.

¹³ L. Pareti, *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj. Stari svijet (od 1200. do 500.g.pr.n.e.)*, str.314.

¹⁴ Isto, str. 316.

¹⁵ J. Davies, *Death, burial and rebirth in religions of antiquity*, str. 128., 129.

obitelji. Pokojnicima se nudila hrana i piće jer se smatralo da oni i nakon smrti nastavljaju svoj fizički život, ali u ograničenom obliku. Smatralo se da, budući da su pod zemljom, mogu time pomoći rastu biljaka koje su potom davale plodove, a počast im se odavala oko ognjišta koje se nalazilo u sredini kuće.¹⁶ Mnogi su osjećali da mrtvi, živeći u svojim grobovima, na neki nejasan i neodređen način mogu utjecati na žive. Stoga, da bi se osigurali, mrtvima su na grobovima prinošene žrtve i darovi. Postojala su brojni rituali povezani s pokopom. Dokazi toga nađeni su u grobovima koji su ukopani duboko u zemlju i tijelima koja su obezglavljena, a sve kako bi se spriječilo mrtve da progone svijet živih.

Smatralo se da duše idu u Podzemlje, osim ukoliko su im bogovi onemogućili pristup zbog čega bi bile osuđene na vječno lutanje u limbu.¹⁷ Dužnost rimske obitelji, a posebno nasljednika, bila je dostojno pokopati svoje voljene. Ceremonija pogreba i veličina groba odražavala je socijalni status obitelji i njihove financijske prilike. Primjerice, angažiranje velikog broja narikača koje su u procesiji hodale do groba bio je očit znak obiteljskog ugleda i bogatstva. S druge strane društvene ljestvice bili su robovi i gradska sirotinja čija su tijela često ostavljena poput otpada na izlazima gradova i zatim premještena u zajednička grobna mjesta, a pokop su obavljali gradski djelatnici zaduženi za pokop. Pokojnici s društvene margine ostajali su nepoznati, a upravo je anonimnost u smrti bila najgora za prosječnog Rimljanina jer je, prema rimskom viđenju, samo sjećanje na pokojnika osiguravalo njegovu besmrtnost.¹⁸ Smrt je bila sveprisutna, o njoj se pričalo i idealiziralo ju se na načine koji se modernim ljudima mogu doimati stranima. Društvenoj eliti idealna je smrt mogla sadržavati čak i poneki element spektakla što je takvu smrt čak moglo podići na razinu književne priče ili anegdote. Umrijeti hrabro postao je imperativ, a dobra smrt bila je svaka koja je imalo sadržavala elemente drame ili junaštva. Načim umiranja bio je važniji od uzroka smrti. Dominantan društveni ideal bio je da se sa smrću treba suočiti hrabro, bez obzira na okolnosti.¹⁹

Razlika između rimskog i grčkog poimanja smrti odmah postaje vidljiva; Rimljani su smrt veličali, Grci su od nje zazirali. Rimljanima je ona bila nešto slavno, Grcima izuzetno bijedna i jadna. Rimljani su poštovali mrtve i prinosili im darove u strahu od osvete iz groba, Grci su im namijenili ulogu glasnika za prenošenje poruke podzemnim božanstvima, a njih same smatrali bezopasnim sjenama. Također, Grci su mrtve više poštovali kao građane omogućujući

¹⁶ Skupina autora, *Povijest 4 – Rimsko Carstvo*, Jutarnji list, Zagreb, 2007., str.419.

¹⁷ <http://library.thinkquest.org/26602/ceremonies.htm>

¹⁸ Linda Gigante, *Death and disease in ancient Rome*

<http://www.innominateociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm>

¹⁹ V. M. Hope, *Death in Ancient Rome*, str. 10.

im zadržavanje svih prava i poslije smrti, dok su Rimljani poštovali jedino smrt heroja i ratnika, odnosno smrt koja je sadržavala neki spektakl.

U razdoblju kasne Republike i ranog Carstva pogled na smrt ponešto se izmijenio pod utjecajem epikurejaca i stoika. Epikurejci su odlučno odbijali ideju o individualnom životu poslije smrti. Tako pjesnik Lukrecije piše kako se smrt uopće ne tiče ljudi i ne treba biti njihova briga jer se smatra da je priroda uma mrtva, a sve stoga što epikurejci smatraju nemogućim odavanje tijela od duše. S druge strane stoji Seneka, stoik, koji je jedno vrijeme čak bio vegetarijanac jer je vjerovao u doktrinu o transmigraciji duša.²⁰ Takvo je učenje širio Pitagora u 6. st. pr. Kr., govoreći o tijelu kao o tamnici duše. Stoga se duša mora pročistiti asketskim načinom života (vegetarijanstvo) rađajući se više puta (metempsihoza), a sve kako bi se oslobodila i dospjela na Elizejske poljane.²¹ Zato je Seneka smatrao da je smrt samo prelazak duše u novi dom, novo tijelo, bilo ono ljudsko ili životinjsko, pa su stoga ljudi koji jedu životinje eventualno s tom životinjom mogli pojesti i dušu svog pretka. Ta je duša mogla promijeniti oblik tijela u kojem je prije bila pa se preseliti iz čovjeka u npr. svinju.²²

Seneka također navodi da se duša smatra darom besmrtnih bogova pa smrt stoga ima lošu reputaciju. No, ne valja prejudicirati nešto što nije dovoljno upoznato. Treba uzeti u obzir kolikom je broju ljudi smrt blagoslov, kolike ljude ona oslobađa muka, bolesti, patnje i donosi im mir. Budući da su smrt i patnja bile jako bliske Rimljanima, puno bliže nego modernom čovjeku, Senekino razmišljanje o pozitivnim stranama smrti nadilazi puko teoretiziranje. No, bilo je i onih koji su ismijavali tradicionalne rimske poglede na bogove, smrt i zagrobni život. Tako je Lucijan iz Samostata u brojnim esejima ismijavao ono što je smatrao potpuno nerazumnim i previše osjetljivim kod obreda pokopa i tugovanja, kao i ulogu olimpskih i podzemnih božanstava. Navodi da su vjerovanja o smrti plod običaja i društvenih konvencija koje se temelje na knjigama fantastike Homera, Hesioda i drugih pjesnika.²³

²⁰ J. Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, str. 130.

²¹ Skupina autora, *Povijest 4 – Rimsko Carstvo*, str. 411.

²² J. Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, str. 130.

²³ Isto, str. 131., 132.

3. UMIRANJE

3.1. Grčka

Grci su smatrali da proces prelaska s jednog svijeta u drugi obvezno mora proći tri različita stupnja: prvi je fizičko umiranje, drugi biti mrtav, ali nesahranjen, a treći biti mrtav i pokopan čime je čin prelaska uspješno okončan. To je stoga što na smrt nisu gledali kao na događaj, već više kao na proces i to takav koji zahtijeva određena djela od strane živih (pokop) kako bi bio uspješno priveden kraju. Ljudi koji su znali da će umrijeti (osuđenici na smrt, poput Sokrata, i oni koji su si dobrovoljno namjeravali oduzeti život) ili oni koji su predosjećali skorbu smrt, na određen su se način pripremali za nju, a te su pripreme uključivale ritualno kupanje, sređivanje svih nedovršenih poslova na zemlji, prepuštanje drugima brige za svoju djecu, molitvu Hestiji, molitvu za sretan prijelaz u Had i oproštaj od obitelji i prijatelja. Popis tih šest dužnosti koje je svaka osoba obavljala neposredno prije smrti ukazuju na to da je svatko u trenutku prelaska s jednog na drugi svijet htio posjedovati čist račun svojih zemaljskih postignuća kako ga ništa zemaljsko ne bi mučilo na drugom svijetu.²⁴

3.1.1. Strah od smrti

Postavlja se pitanje što je prosječan Grk mogao osjećati u trenutku smrti? Platon daje primjer ostarjelog Kefalosa koji tvrdi da čovjek, što se više približava kraju života, to više postaje nespokojniji i podložniji strahu zbog onoga što ga čeka. On tvrdi da čovjek koji je činio zlo na zemlji za to zlo mora ispaštati u podzemnom svijetu i s približavanjem smrti to sve više opterećuje čovjekovu dušu te se on pita je li to točno. No, malobrojni su dokazi koje govore u prilog ovakvoj teoriji o grizodušju u zadnjim danima zemaljskog života. Budući da svijest o grijehu nije bila vrlo razvijena, nije ni bilo potrebe za strahom od smrti i za kajanjem umirućeg na samrtničkoj postelji. Grci su si sretan zagrobni život osiguravali drukčije: iniciranjem u različite misterijske kultove.²⁵ Tako su ljudi izmislili obrede posvećenja različitih stupnjeva u kojima je posvećenik saznavao mistične tajne koje nije smio odati jer se to smatralo svetogrđem. Morali su se na simboličan način podvrgnuti smrti, putovanju u podzemni svijet i uskrsnuću u novi život da bi saznali skrivene istine. Njih su saznavali tako što su se pred njima izvodile predstave o svetim božanskim mitovima, tako da su gledali i doticali svete predmete i jeli

²⁴ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 13., 16.

²⁵ Isto, str. 17.

žrtvenu hranu.²⁶ Misterijski kult iz Eleuzine bio je jedan od najpoznatijih, a posebnu je popularnost stekao tijekom 5. i 4. st.pr. Kr. Sljedbenicima je obećano stanje blaženstva u zagrobnom životu, ali to se postizalo samim svjedočenjem određenim tajnim ceremonijama i nije bilo povezano s duhovnim stanjem pokojnika. Ta je inicijacija bila isključivo formalna, ceremonijalna, ne zahtijevajući nikakvu duhovnu promjenu.²⁷ Orfički kult težio je pak za oslobođenjem duše iz tamnice tijela i nadali su se sjedinjenju sa Zagrejem, bogom tuge kojeg su rastrgali Titani. Nadali su se da će, ostanu li čisti i vjerni, postići zdravlje koje duša postiže nakon svojih triju uzastopnih egzistencija u tijelima ljudi i životinja. Tada će duša dobiti mjesto među bogovima, dok će duše nevjernika otići u Had i ležati u blatu. Pogrebni obredi orfika također su bili vrlo produhovljeni. Smatrali su da dušama umrlih ne trebaju bogato ukrašene grobnice; dovoljnim su smatrali pločicu s pokojnikovim imenom i molitvom da bude dobro primljen u Had te uputama koje će mu pomoći u pronalasku puta do podzemnog svijeta.²⁸

Karakteristika grčke religije jest također i nebriga olimpskih bogova za umiruće, za razliku od kršćanskog Boga. Tako pri kraju Euripidove drame *Hipolit* Artemida mora žurno izići sa scene u kojoj njezin štíćenik umire jer je božanskim zakonom bogu ili božici zabranjeno pogledati smrt i uprljati oči pogledom na umirućeg.²⁹

3.1.2. Smrt kao biološka pojava

U trenutku umiranja duša napušta tijelo kroz usta ili kroz otvorenu ranu zadobivenu u borbi. Homer navodi i neke druge elemente koji napuštaju tijelo, kao što su pokretački duh (*aion*) i srčanost (*thumos*), ali to je isključivo kod mladih ljudi i oni ne igraju veliku ulogu u smrti jer je najvažnije napuštanje duše. Tijelo koje ostane nakon smrti podložno je raspadanju i više nije važno samo po sebi.³⁰ O uzrocima umiranja organizma nijedan grčki autor ne govori ništa, s izuzetkom Aristotela koji spominje da je smrt rezultat isušivanja organizma ili gubitka vitalne topline. Grci nisu nužno umiranje smatrali bolnim procesom. Homer u svojim djelima navodi da je smrt bila u stanju razbiti srce, ali isto tako mogla je umirućem omotati glavu poput nježne meke izmaglice. U mitologiji je ideja o bezbolnoj smrti prikazana u liku Apolona sa srebrnim lukom koji čovjeka pogađa svojim blagim strijelama. Postoje određene sličnosti između srednjovjekovnog kršćanskog i poganskog grčkog vjerovanja. U francuskim herojskim pjesmama o smrti (*Chansons de Geste*) vitezovi su obično bili upozoreni na skorbu smrt što im je

²⁶ L. Pareti, *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj. Stari svijet (od 1200. do 500.g.pr.n.e.)*, str. 312.

²⁷ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 17., 18.

²⁸ L. Pareti, *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj. Stari svijet (od 1200. do 500.g.pr.n.e.)*, str. 314.

²⁹ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 18.

³⁰ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 44.

omogućavalo obavljanje svih potrebnih priprema za vječni počinak. Slično tome, i Grci su vjerovali da je u neka davna vremena čovjek mogao predvidjeti trenutak u kojem će umrijeti. Uvriježeno je bio i vjerovanje da je svakom čovjeku dodijeljen raspon života i da je trenutak odlaska s ovog svijeta unaprijed određen. No, unatoč vjerovanju u sudbinu, postoje pokazatelji da se smrt moglo ubrzati ili usporiti božanskim ili ljudskim djelovanjem. Ahilej je, primjerice, bio upozoren da će i sam ubrzo umrijeti ubije li Hektora, što upućuje da je čovjek mogao ubrzati ili odgoditi ispunjenje sudbine. Grci su također vjerovali i da je duša u trenutku odlaska s ovog svijeta podignuta u više stanje svijesti pa stoga omogućava umirućoj osobi predviđanje budućih događaja. Zato Patroklo u trenutku smrti može predvidjeti da će Ahilej ubrzo ubiti Hektora. Zbog takvog stanja duše Grci su očekivali da su zadnje riječi umirućeg vrijedne pamćenja. Tako Andromaha, tugujući što Hektor nije umro u svojoj postelji okružen voljenima, žali što joj na samrti nije mogao uputiti nijednu mudru riječ na koju bi se oslanjala u trenucima tuge i boli.³¹

3.2. Rim

Rimsko je društvo bilo strogo podijeljeno, s robovima na dnu društvene ljestvice. Nemoguće je odrediti točan broj robova i gradske sirotinje u Rimu za bilo koji vremenski period, ali broj je vjerojatno bio ogroman i stoga je život tih ljudi bio sve samo ne luksuzan. Siromašne obitelji nisu živjele pojedinačno, već u vrlo napučenim stanovima koji su, u najboljem slučaju, bili opremljeni javnim zahodima i česmama. Zbog prenapučenosti, loših sanitarnih uvjeta i vrlo loše prehrane bolesti su bile vrlo raširene među rimskim masama čiji je životni vijek bio vrlo kratak. On je za žene iznosio između 20 i 30 godina, a za muškarce nešto više. U vrijeme epidemija žene su češće umirale nego muškarci, između ostalog i zbog lošije prehrane, teškog fizičkog rada i opasnosti koje je donosio porođaj.³²

3.2.1. Stope smrtnosti

Rizik smrtnosti bio je posebno velik za bebe i mlađu djecu. Roditelji su često doživljavali da im djeca umru prije njih. Majka Tiberija i Gaja Grakha imala je navodno čak dvanaestero djece od čega je samo njih troje dočekalo odraslu dob. Da bi obitelj poživjela do sljedeće generacije i da bi im potomci doživjeli odraslu dob, bilo je potrebno imati što više potomaka. Može se samo pretpostaviti kakav su fizički i psihički utjecaj ostavljale stalne trudnoće i smrti

³¹ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 18. – 20.

³² Linda Gigante, *Death and disease in ancient Rome*

<http://www.innominateociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm>

djece kako na njihove roditelje, tako i na braću i sestre i ostale članove obitelji.³³ Suprotnost ranoj smrti bila je smrt u trećoj dobi. No, teško je definirati što je za Rimljane značilo biti star jer je utjecaj životne dobi i izraza *senex* (starac) često bio vrlo subjektivan. Postojali su ljudi koji su doživjeli 60-te i 70-te godine, a neki čak i više, tako da su postojale velike šanse za doživljavanje poznih godina ukoliko bi čovjek pazio na zdravlje i održavao um aktivnim. U epitafima je spominjanje dobi bilo karakteristično za djecu, ali postoje i neki koji slave stariju dob i stoga naglašavaju koliko je godina pokojnik imao u trenutku smrti. Primjer takvog epitafa pronađen je na području današnjeg Tunisa, a datira u 2.st. i glasi:

*Duhu umrlog Quintusa Arsaciusa Quadratusa koji je živio 99 godina. On počiva ovdje.*³⁴

U Rimu je vladao ideal starog i mudrog oca obitelji (*pater familias*) koji, okružen svojim potomcima, nastavlja upravljati obiteljskim poslovima i imovinom. No, demografski obrasci sugeriraju da je mnogo otaca umiralo još dok su im djeca bila prilično mlada, a samo su malobrojni poživjeli dovoljno dugo da dočekaju unuke. Starost nije bila dob kojoj se uvijek težilo i divilo. Najveća briga starih bio je gubitak mentalnih sposobnosti, a to je za intelektualnu elitu bilo zastašujuće pa čak i gore od same smrti. Iz filozofske perspektive starost je služila kao upozorenje čovjeku da živi dobro jer je trenutak kad će um biti oštećen senilnošću nepoznat, jednako kao što je nepoznat i trenutak smrti.³⁵

3.2.2. Bolest i drugi uzroci umiranja

Rimljani su često bili pogođeni kugom koja je izbila u više navrata, ali stvarni ubojica bile su zarazne bolesti poput malarije, tuberkuloze i neke probavne smetnje poput gastroenteritisa. Najveća je smrtnost bila od srpnja do listopada i u tom je razdoblju umiralo i do 30 000 stanovnika svake godine jer je tijelo tada bilo oslabljeno prethodnim napadima malarije pa je stoga bilo podložno raznim drugim bolestima. Procjenjuje se da je godišnje nekoliko tisuća ljudi umiralo od malarije i tuberkuloze, a posebno su ranjive bile žene i djeca u dobi od jedne do pet godina. Uzimajući u obzir uvjete života u kojima je živjela gradska sirotinja, lošu higijenu i pothranjenost, ni ne čudi što su zarazne bolesti bile najčešći ubojica.³⁶ Mnoge su smrti, bez obzira radi li se o djeci, odraslima ili starcima, bile bolne i duge. Olakšavanje bolova bilo je

³³ V. M. Hope, *Death in Ancient Rome*, str. 10.

³⁴ V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 15.

³⁵ Isto, str. 16.

³⁶ Linda Gigante, *Death and disease in ancient Rome*

<http://www.innominatesociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm>

prijeko potrebno jer su mnoge smrti bile zastrašujuće i šokantne. U zadnjim trenucima života car Valentinijan I. nije mogao govoriti, znojio se i bio bez daha. Mlatio je rukama i nogama, a tijelo mu je bilo prekriveno gnusnim osipom. Njegova smrt jedna je od rijetkih tako detaljno opisanih jer su Rimljani uvijek težili opisivanju dobre, odnosno hrabre smrti, bez obzira na bol koju je umirući osjećao. Plinije Stariji navodi da je najveća sreća pojedinca bila iznenadna smrt i najbolji kraj života bio je umrijeti brzo i bezbolno, primjerice, od srčanog udara. Suprotnost je bila spora smrt i patnja toliko velika da je čak mogla dovesti do samoubojstva.³⁷

Dio svakodnevnog života prosječnog Rimljanina bila su i strašne smrti za koje nije odgovorna priroda, već sam čovjek. Nasilnoj smrti pridonosili su ratovanje, borbe gladijatora, javna pogubljenja, politički atentati, gusarenje, lopovi, pljačkaši i razbojnici. Gladijatori su bili uvježbani borci, najčešće kriminalci i robovi, koji su se borili do smrti. Biti gladijatorom smatrano je sramnim, ali je također točno da su uspješni gladijatori imali status današnjih zvijezda i kroz svoje zanimanje i treninge mogli su steći poštovanje društva. Čak postoje neki epitafi koji spominju gladijatore, što govori u prilog njihovoj priznatosti od strane društva iako su bili na marginama društvene ljestvice.

Te sreće nisu bili drugi koji su smrt dočekali u arenama. Kriminalci su pogubljivani javno, ponekad u amfiteatru, a nakon smrti uništavano im je i tijelo kao i uspomena na njih kao osobe. Razapinjanje na križ, spaljivanje i proždiranje divljih zvijeri čekalo je one koji su se ogriješili o rimski zakon, a smrt optuženog najčešće je postajala zabava „nedužnim“ gledateljima. Briga o brzom i bezbolnom pogubljenju karakteristike su modernog društva u kojem živimo, ali u antičkom Rimu zastrašujuća i bolna smrt nije pobuđivala nimalo samilosti.³⁸ Samoubojstvo je također bilo jedan od načina oduzimanja života. Dobrovoljna smrt izazivala je podijeljene stavove rimske javnosti. Ljudi koji bi se ubili vješanjem bili su posebno prezreni od društva i moglo ih se izjednačiti s kriminalcima i čak uskratiti pokop. Vješanje je za muškarce bio kukavički čin, ali onima koji nisu pripadali višem društvenom sloju to je bio relativno bezbolan izlaz. Svaki drugi način samoubojstva, osim vješanjem, predstavljao je pozitivan izbor i nije prkosio zakonima prirode. Na njega se gledalo kao na svjestan i namjeren čin, a ne kao na rezultat mentalne neuravnoteženosti i bolesti. Dobro samoubojstvo bilo je ono koje je imalo valjane motive i koje je počinjeno hrabro. Samoubojstvo je čak moglo biti pitanje aristokratske časti, pa čak i povlastica, jer ukoliko je smrt bila neizbježna, samoubojstvom se moglo poštediti pojedinca od uništenja ugleda, njegovu obitelj sramote i stresa, a njega samog uništenja i

³⁷ V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 18.

³⁸ Isto, str. 30.

sakaćenja mrtvog tijela. Nekima je samoubojstvo služilo kao kritika političkom režimu, a takva su se samoubojstva najčešće izvršavala javno jer se smrti moralo svjedočiti i zapamtiti ju ako se njome namjeravalo ostvariti neki utjecaj. Razumno izabranom samoubojstvu ljudi su se divili i detaljno ga prepričavali. Primjer takvog samoubojstva je Katonovo samoubojstvo, a sam Vergilije, koji je samoubojicama u zagrobnom životu namijenio bijedan status, Katona izuzima od takve sudbine. Načini oduzimanja života samom sebi bili su mnogobrojni: izgladnjivanje, trovanje, rezanje vena, skakanje s velike visine, ali i već spomenuto vješanje. Izgladnjivanje su najčešće koristili jako bolesni ljudi, a rezanje vena i samoubojstvo mačem koristili su oni koji su željeli brzu i časnu smrt. Samoubojstvo zbog slomljenog srca ili bilo kojeg drugog emocionalnog razloga bilo je daleko od časnog i smatralo ga se jadnim i nerazumnim.³⁹

3.2.3. Poželjna i nepoželjna smrt

Nasilna smrt i samoubojstvo nisu bile ugodne i bezbolne smrti, ali ukoliko se s njima suočilo hrabro, bile su poželjan način umiranja. Način na koji su ljudi dočekali svoj kraj, i fizički i psihički, bio je ključni čimbenik za to kako će ih se posthumno pamtiti. Dobra smrt značila je suočiti se s krajem hrabro i dostojanstveno, pokazati obzir i brigu za voljene, uputiti im nekoliko posljednjih riječi, biti dostojno oplakan od živućih te biti poštovan od strane neprijatelja. Bojati se smrti, misliti samo na sebe, govoriti nervozno, nekontrolirano plakati i ne biti dostojno oplakan bila je nepoželjna smrt koja je čak mogla dovesti do sakaćenja trupla i proklinjanja pokojnika.⁴⁰

Prilog 2: Rimski reljef s prikazom borbe gladijatora i lavova

³⁹ V.M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 34. – 36.

⁴⁰ Isto, str. 43.

4. POGREBNI OBIČAJI

4.1. Grčka

Dominantno je bilo mišljenje da sva tijela trebaju biti propisno pokopana, pa čak i tijela neprijatelja jer se odbijanjem te dužnosti mogao navući na sebe gnjev bogova.⁴¹ Grčki pogreb sastojao se od tri dijela koja su uključivala izlaganje tijela (*prothesis*), povorku do groba (*ekhpora*) i polaganje u grob tijela ili kremiranih ostataka. Nakon što je osoba preminula, najprije joj je trebalo zatvoriti oči i usta jer se vjerovalo da se time osigurava otpuštanje duše od tijela. Obveza je bila i staviti novčić pod jezik jer se vjerovalo da je taj novčić plaća Haronu za prijevoz duše preko rijeke Stiks. Kovanice nisu nužno stavljane u usta, mogle su biti bačene i nasumično u grob i najčešće su bile od bronce.⁴² Kao i u antici, i u pogrebnim običajima moderne Grčke pokojnik dobiva kovanicu na čelo ili u usta. Ljudi još uvijek smatraju da mogu poslati poruke svojim mrtvima preko pokojnika. Stoga se i danas na pokojnika bacaju pisma, cvijeće, voće, orašasti plodovi i biljke jer se smatra da ih on nosi na drugi svijet.⁴³

4.1.1. *Prothesis*

Prema zakonu, izlaganje tijela moralo se obaviti unutra, obično u pokojnikovoj kući. Tijelo se pralo, odijevalo najčešće u bijelu i crvenu odjeću te ukrašavalo krunom, vrpčama i cvijećem, a nakit se rijetko koristio. Nakon toga tijelo se polagalo na ležaj načinjen od dasaka, prekrivalo se tkaninom, glava je bivala položena na jastuk, a noge okrenute prema vratima.⁴⁴ Nakon toga slijedilo je bdijenje na kojem su glavnu ulogu imale žene, dok su muškarci vodeću ulogu imali u pokopu. Tijekom bdijenja članice obitelji i profesionalne narikače okružile bi tijelo, a jedna od članica obitelji počela bi naricati. Homer navodi da su na Hektorovom pogrebu sudjelovali i ženski zbor i muški profesionalni pjevači što govori o ravnopravnom položaju žena tijekom žalovanja. Oslikane vaze donose podatke o položaju ožalošćenih u odnosu na pokojnika; muškarci su stajali s desna podignutih ruku iznad svojih glava, a žene s lijeva i pritom su si čupale kosu i udarale se po prsima.⁴⁵ Izlaganje tijela u Homerovo doba ovisilo je o društvenom

⁴¹ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 53.

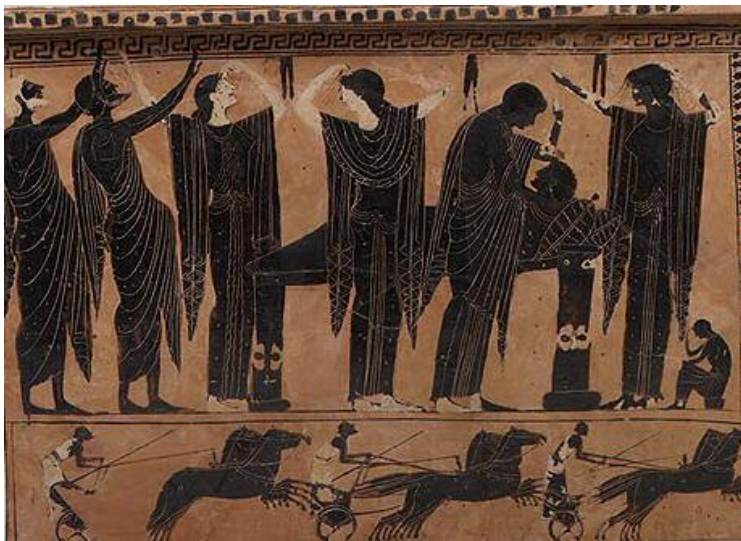
⁴² R. Garland, *The Greek way of death*, str. 23.

⁴³ E. J. Haland, „Emocije i identitet povezani s kultom smrti u antičkoj i suvremenoj Grčkoj“, *Etnološka istraživanja*, Vol.1., str. 222.

⁴⁴ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 53.

⁴⁵ E. J. Haland, „Emocije i identitet povezani s kultom smrti u antičkoj i suvremenoj Grčkoj“, *Etnološka istraživanja*, Vol.1., str. 225.

statusu osobe i o tuzi preživjelih tako da je Ahilejev pogreb trajao 17 dana, Hektorov 9 dana, a Patroklov samo dva dana. U geometrijskom razdoblju i nadalje, ceremonija je trajala jedva i 24 sata i događala se dan poslije smrti.⁴⁶ Prema Platonu, tijelo je trebalo izlagati najmanje jedan dan kako bi se osiguralo dostojno žalovanje, ali i uvjerilo da je osoba doista umrla. Budući da je voda u kući umrloga smatrana onečišćenom, s nekog drugog mjesta donosilo se posudu s vodom i stavljalo je se pokraj vrata kako bi ožalošćeni, koji su kao i kuća onečišćeni smrću, mogli oprati ruke. Voda je također upozoravala prolaznike na prisutnost smrti u toj kući.⁴⁷

Prilog 3: Slika izlaganja tijela (*prothesis*) i žalovanja

4.1.2. *Ekphora*

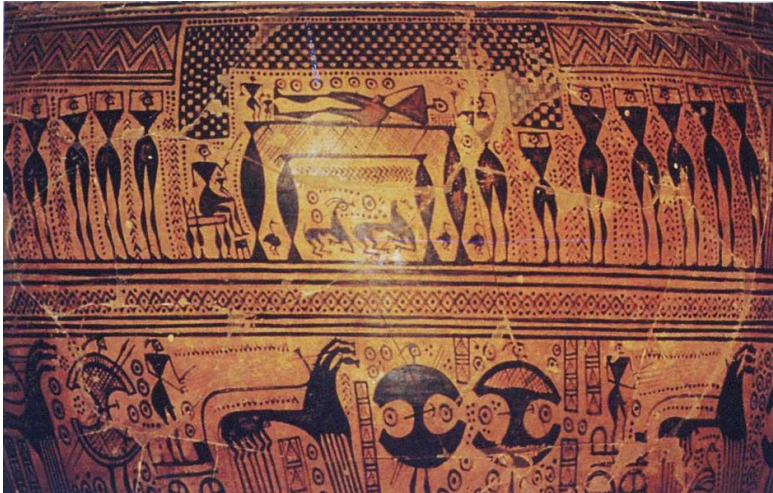
Na vazama geometrijskog razdoblja postoji mnoštvo prikaza izlaganja tijela (*prothesis*), ali samo tri primjerka na kojima su oslikane pogrebne povorke (*ekphora*). Tijelo se do groba dovozilo mrtvačkim kolima koje su vukli konji. Na početku povorke išli su muškarci koji su nosili oružje, a za njima su slijedile žene.⁴⁸ Tijelo se obično pokapalo prije zore trećeg dana od smrti, a groblje je uvijek bilo izvan gradskih zidina. Isprva su tijelo nosili članovi obitelji ili prijatelji na kolima koja je vukao konj ili mazga, a kasnije su angažirani profesionali nosači lijesa. Tijelo je bilo prekriveno tkaninom, s izuzetkom glave, i to je bilo propisano Solonovim zakonom. Pogrebna povorka izbjegavala je ići glavnim gradskim putevima i nije se putem smjela

⁴⁶ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 26.

⁴⁷ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 53.

⁴⁸ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 31.

zaustavljati.⁴⁹ Žene nisu u tišini hodale do groblja, već su često zastajale na uglovima ulica i naricale kako bi privukle pažnju što većeg dijela javnosti. Solonovim zakonom propisano je kako muškarci trebaju biti na čelu povorke, a žene na začelju, jednako kao i vrijeme pogrebne povorke. Isprva je ukop bio danju, ali je Solon odredio da se treba održati malo prije izlaska sunca. U nekim zajednicama uobičajeno je bilo prinošenje žrtava prije polaganja tijela u grob, bilo pokojniku, bilo podzemnim božanstvima, no ta je praksa napuštena vjerojatno do početka arhajskog razdoblja.⁵⁰ Tijelo se sahranjivalo omotano tkaninom, ponekad i zatvoreno u lijes. U

slučaju kremiranja pepeo se u urni zakopavao u grob, a darovi namijenjeni pokojniku također su ostavljani na grobu. Nakon ukopa tijela preko groba se posipalo žito i smatra se da je to mogao biti dio ceremonije *ta trita* nakon koje je slijedilo ispijanje pića i izlivanje libacija.⁵¹

Prilog 4: Prikaz pogrebne povorke (*ekphora*)

Načini pokapanja bili su inhumacija i kremiranje. U Homerovim djelima kremiranje je jedini način pokapanja, jednako kao i u grčkim tragedijama. U protogeometrijskom periodu prevladavala je inhumacija, u geometrijskom su i pokapanje i kremiranje bili jednako zastupljeni, ali u arhajskom razdoblju odrasle se najčešće kremiralo. Dokazi iz klasičnog razdoblja ne otkrivaju koji je od dva načina bio vladajući, ali već u helenističkom periodu ponovo prevladava inhumacija. Također postoje sumnje o ritualnom žrtvovanju ljudi na grobovima koje je trajalo od protogeometrijskog razdoblja pa sve do klasičnog. Dokazi su u Homerovom opisu Patroklovog pogreba gdje pisac navodi da su tom prilikom zaklana dvanaestorica trojanskih mladića, dva psa i dva konja te prineseni kao žrtve na Patroklovom grobu. Koliko je dosad poznato, nije bilo potrebe za nazočnošću svećenika na pogrebu, vjerojatno i stoga što svećenik nije smio biti onečišćen smrću tako da mu nije bilo dopušteno nazočiti pogrebu čak ni privatno.⁵² Po završetku pogreba obitelj bi se vratila kući na gozbu u

⁴⁹ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 53.

⁵⁰ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 33.

⁵¹ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 54.

⁵² R. Garland, *The Greek way of death*, str. 34., 35.

spomen na pokojnika pričajući o njemu i veličajući njegova djela. To se radilo stoga što se smatralo da je duša pokojnika prisutna na gozbi. Treći dan nakon pogreba pokojnikova kuća i ljudi koji su boravili u njoj bivali su očišćeni od smrti. Trebali su se oprati nezagađenom vodom koju su donijeli s čistog mjesta na kojem smrt nije prebivala, poprskati kuću morskom vodom i posuti solju.⁵³

Kriminalci nisu imali pravo na pogreb nakon smaknuća, već su bacani u more, grobne jame ili zdence. U slučaju samoubojstva pokojniku se odsjekla desna ruka prije pogreba, a onima koji su se objesili, uže i grana za koju je tijelo bilo obješeno morali su biti uništeni prije pogreba. Robovima je omogućen potpun pokop, ali su njihovi grobovi bili jednostavni i nisu im se prinosile žrtve jer su ljudi smatrali da robovi nemaju zagrobni život. Ukoliko je na putu pronađeno truplo nepoznatog čovjeka, njega bi sahranio gradski službenik uz pomoć robova.⁵⁴

4.2. Rim

Pokojnikova obitelj mogla se sama pobrinuti za sve dijelove pogreba, ali postojali su i profesionalni pogrebници koji su bili zaduženi za te poslove. Pogrebničko zanimanje nije bilo cijenjeno i poštovano upravo zbog njihovog kontakta s mrtvima i smrću. Rimski pogrebi običaji bili su proces čija je zadaća bila s jedne strane sahraniti pokojnika, a s druge upravljati ponašanjem ožalošćenih preživjelih. U rimskoj je literaturi često tematiziran način na koji se umirući suočava sa smrću. Ponašanje na samrtničkoj postelji idealizirano je, a naglasak je na hrabrom suočavanju sa smrću. Nakon umiranja dolazilo je do dramatičnih izljeva tuge koji su podrazumijevali naricanje, trganje odjeće, udaranje prsa, čupanje kose i grebanje obraza. Nakon smrti tijelo se trebalo pripremiti za pogreb. Najprije se pokojniku zatvaralo oči, glasno se izgovorilo pokojnikovo ime i ožalošćeni su počinjali pokazivati tugu. Pokojnikovo tijelo moralo se oprati u toploj vodi, a nakon toga su žene ili muškarci pokojnika pomazali, odjenuli i ovjenčali vijencem. Neuredan izgled ožalošćenih i njihova crna odjeća bili su kontrast pokojnikovom izgledu koji je bio odjeven u svoju najbolju odjeću. Nakon odijevanja tijelo se polagalo na pogrebni ležaj u atrijumu kuće ili na nekom drugom mjestu pogodnom za izlaganje.

⁵³ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 54., 55.

⁵⁴ Isto, str. 55.

Cvijeće se bacalo po pokojniku simbolizirajući krhkost života. Naricaljke i žalopojke su se izgovarale ili pjevale, a pokojniku se u usta stavljala kovanica kao plaća lađaru Haronu.⁵⁵

4.2.1. Pogrebna povorka

Tijelo se u pogrebnoj povorci nosilo do groba ili krematorija koji su uvijek bili smješteni izvan gradskih zidina zbog straha za zdravlje i starih predrasuda o onečišćenosti smrću. Uzduž glavnih puteva koji su vodili u grad i iz grada bila su groblja s grobovima nekih od najmoćnijih i najbogatijih rimskih obitelji. Nasuprot tome, tijela siromašnih Rimljana zakopavana su u javne grobne jame koje su se nalazile izvan vrata Eskvilina.⁵⁶ Pri pogrebima elite tijelo se nosilo na Forum Romanum gdje se održavao pogrebni govor. No, tijela većine građana nošena su izravno na groblje i svi obredi održavali su se na grobu.

Pogrebna povorka često je znala biti glasna i pretvorena u spektakl, a predvodili su je glazbenici koji su svirali trube, rogove i flaute najavljujući time prisutnost pokojnika. Tijelo je do groblja nošeno na nosilima koja su mogla biti samo drvena ili ukrašena pločama od bjelokosti i brončanim ručkama. Ljudi u pogrebnoj povorci redovito su bili odjeveni u crno, ali su na gozbi u čast pokojnika koja je slijedila nakon pogreba morali nositi bijelu odjeću. Pogrebni govor (*laudatio*) bio je uobičajen na rimskim sprovodima pri čemu su u svom govoru muški rođaci veličali pokojnika, a uloga žena bila je iskazivanje tuge i naricanje. Pogreb je trebalo obaviti propisno jer se smatralo da je napušteno truplo ili ono koje nije valjano zbrinuto uvreda pokojniku. Valjan pogreb povezan je s religioznim vjerovanjima da duhovi onih koji nisu propisno pokopani mogu lutati zemljom i ugroziti žive.

Načini odlaganja tijela bili su inhumacija i kremiranje, jednako kao i u Grčkoj. Oba su rituala bila moguća, no do kraja 1. st. pr. Kr. prevladavala je kremacija. Povratak inhumaciji pri pogrebu počeo je početkom 2. st. u Rimu i proširio se na provincije, a tijekom 3. st. inhumacija je postala uobičajena i većinom se provodilo ukapanje pokojnika. Prilikom inhumacije tijelo se spuštalo izravno u zemlju omotano samo tkaninom ili zatvoreno u drveni, kameni ili olovni lijes. Kremiranje se obavljalo na lomači napravljenoj od drvenih cjepanica, a ona se mogla nalaziti unutar groblja i biti posebno namijenjena kremiranju (tada se nazivala *ustrinum*) ili pak na samom grobu i tada se nazivala *bustum*. Predmeti poput lonaca, staklarije, nakita, hrane i malih životinja obično su smješteni pored tijela ili stavljeni na lomaču skupa s njim jer se smatralo da će pokojnika ti predmeti pratiti u zagrobnom životu jednako kao i kovanice, koje su služile kao

⁵⁵ V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str.90. – 98.

⁵⁶ Linda Gigante, *Death and disease in ancient Rome*

<http://www.innominateociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm>

plaća Haronu i simbolizirale bogatstvo. Nakon spaljivanja pepeo se stavljao u keramičke urne, staklene, staklene vaze ili mramorne škrinje. Nakon pogreba na grobu se prinosila žrtva Cereri i upriličila se gozba jer se smatralo da hrana služi pročišćavanju obitelji od tuge.

Dani nakon pokopa bili su namijenjeni odmaranju i žalovanju obitelji što se označavalo granom čempresa na kućnim vratima. Deveti dan po pokopu ponovo se prinosila žrtva i održala gozba blizu groba i time je period žalovanja priveden kraju.⁵⁷ U slučaju smrti javnih osoba uobičajena su bila javna iskazivanja počasti pa su se iz toga razvili i svečani javni pogrebi za careve. Vjerovalo se da je onome tko je imao zasluge prema državi bilo osigurano mjesto među zvijezdama. Tako se uz javni pogreb razvio ritual apoteoze, odnosno uzdizanje duše pokojnog cara, oslobođene od tijela, prema sjedištu bogova. No, za apoteozu je bio potreban svjedok da pod zakletvom izjavi je li doista lik pokojnog cara viđen kako se uzdiže s lomače na kojoj je gorjelo tijelo, a zatim bi apoteozu potvrđivao Senat.⁵⁸

U spomen na mrtve postojali su i godišnji obredi kojima se odavala počast preminulima (*Parentalia* i *Feralia*), koji su se održavali u veljači jer je ona bila mjesec pročišćenja prije novog godišnjeg ciklusa koji je započinjao u proljeće u ožujku.⁵⁹ Rimski spomen na mrtve može se povezati s kršćankim blagdanom Svih svetih i Dušnim danom, koji su također godišnje svečanosti u spomen na preminule. Mnoštvo grčko-rimskih pogrebnih običaja ostvaruje se i u okviru kršćanske simbolike, primjerice izlaganje tijela, nošenje crne odjeće na pokopa, gozba koja slijedi poslije pokopa u spomen na umrloga, ritualno pranje ruku na izlasku iz kuće kako bi se očistilo od smrti. Iz navedenog je vidljivo da su rimski pogrebnici običaji gotovo istovjetni grčkima, jedina je razlika u poimanju smrti koja je Rimljanima bila nešto časno, dostojno divljenja i morala se podnositi hrabro, dok Grci u smrti nisu vidjeli ništa junačko, a mrtve su sažalijevali.

⁵⁷ V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 98.- 116.

⁵⁸ Skupina autora, *Povijest 5 – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Jutarnji list, Zagreb, 2007. str. 164.

⁵⁹ Skupina autora, *Povijest 4 – Rimsko Carstvo*, str. 421.

5. ZAGROBNI ŽIVOT

Prema kršćanskom učenju, ono što slijedi nakon smrti utjeha je za sva zla pretrpljena tijekom života, pogotovo u slučaju mučenika koji su umrli u obranu svoje vjere. U poganskim religijama, kao što je grčka, nije bilo mučenika. Premda su pojedinci umirali zbog obrane svojih principa, primjerice književna junakinja Antigona i filozof Sokrat, oni su to činili isključivo zbog sebe, bez ikakve teološke pozadine ili božanskog primjera koji su slijedili. Premda je ideja o drukčijim vjerovanjima u život poslije smrti, sličnima kršćanskom Raju i Paklu postojala kod eleuzinskih misterija i orfika, takvo vjerovanje nije bilo temelj poganskih religija poput grčke i rimske. I premda su Grci i Rimljani u svojim vjerovanjima pošteđeni strahota kršćanskog Pakla, uskraćena im je i utjeha boljeg života nakon smrti pa je stoga teško zamisliti da su pozitivno razmišljali o boravku u Hadu. Vjerovanje u sistem nagrade i kazne u zagrobnom životu nije postojao jer su i dobro i zlo počinjeni na ovom svijetu vodili jednakom neveselom životu u Hadu. Poznati grješnici, Tantal, Sizif i Titije, nisu kažnjeni zbog nekog zločina koji su počinili na zemlji, već zato što su uvrijedili dostojanstvo bogova pa su stoga strašno kažnjeni i kao primjer i kao iznimka od pravila. Had je bio naziv i za boga podzemnog svijeta i za njegovo kraljevstvo. Had je također i jedno od tri područja svijeta kojim vlada samo jedno božanstvo – skupa s Posejdom, bogom mora, Zeusom, vrhovnim bogom neba, ravnopravno je vladao i Had, bog podzemlja.⁶⁰

5.1. Topografija Hada

Iz *Odiseje* se doznaje da je Had tamno podzemno mjesto do kojeg vodi nekoliko putova. Moglo se stići putovanjem kroz tamne podzemne prolaze ili ploveći na zapad preko ruba Okeana, koji je okruživao svijet svojim vodama. I Had je bio okružen vodama koje su ponekad opisivane kao more, a ponekad kao rijeke. Najpoznatija od njih bila je rijeka Stiks, rijeka mržnje, ali također i Aheron (rijeka jada) i Leta (rijeka zaborava čija je voda ljudima brisala sjećanje).⁶¹ Kada duša ulazi u Had, mora posjedovati novčić za škrtog Harona, čudnog lađara koji prevozi duše preko rijeke Stiks. Duše bez novčića moraju zauvijek čekati na suprotnoj obali, osim ako ne

⁶⁰ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 48., 49.

⁶¹ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 45.

uspiju prevariti psihopompa i svog vođu Hermesa. Suprotnu obalu rijeke Stiks čuvao je troglavi pas Kerber, čudovište spremno usmrtiti žive uljeze i onemogućiti duše koje žele pobjeći.

Prvo područje Hada sastojalo se od tužnih Asfodelskih poljana na kojima su duše besciljno lutale. Smatra se da bi svaka duša radije bila rob najsiromašnijem seljaku, nego vladala Hadom, što svjedoči o njegovoj omraženosti kod starih Grka. Iza Asfodelskih poljana nalazila se palača Hada i Perzefone, a nedaleko njihovog dvorca rasli su bijeli čempresi koji su pružali hlad jezeru Let oko kojeg su se obične duše skupljale da piju vodu. Pokraj Hada nalazio se Elizej kojim je vladao Kron. Elizej je sretna zemlja u kojoj vlada vječni dan, nema hladnoće, samo vječna glazba, igre i sreća.⁶² Ispod Hada nalazio se Tartar, hladno podzemno mjesto u koje je Zeus bacio Titane skupa sa svojim ocem Kronosom. Hesiod tvrdi da bi nakovanj, bačen s neba, letio deset dana do zemlje i još deset od zemlje do Tartara. Tama je u Tartaru takva da je noć omotana oko njega u tri sloja kao što se ogrlica omotava oko vrata.⁶³ U Hesiodovo doba Had je, uz Tartar, imao i još jedno područje tmine nazvano Ereb, gdje je bio ponor nalik crnoj jami koji je bio toliko dubok da se u njega propadalo godinu dana. Nakon nekoliko stoljeća, Had se proširio na glavna četiri dijela: Ereb za loše ljude, Elizejska polja i Otoci blaženih za dobre ljude, a za sve ostale Asfodelske poljane kojima su duše praznih umova besciljno lutale među uvenulim cvijećem.⁶⁴

Prilog 5: Karta Hada

⁶² Robert Graves, *Grčki mitovi*, CID-NOVA, Zagreb, 2003., str. 30., 31.

⁶³ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 51.

⁶⁴ Nancy Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006., str. 147., 148.

Unutar Hada duša je živjela neutralnim životom sjene, bez karaktera i razumijevanja svijeta oko sebe. Nije bilo ni nagrade ni kazne za zemaljska djela i nikakvog kontakta sa živima, no bile su svjesne prijateljskih ili neprijateljskih rituala izvođenih na njihovu grobu. U arhajskom razdoblju (od 8. do 6. st. pr. Kr.), koncept zagrobnog života prolazi kroz neke promjene. Pojavljuje se psihopomp koji duše vodi do Hada. Tu je ulogu imao Hermes, glasnik bogova. On duše preuzima od Tanatosa i vodi ih cijelim putem do Podzemlja. Duša tako može ući u Had i prije nego je tijelo pokopano, ali je potpun dio podzemnog svijeta tek nakon ukopa. Lađar Haron pojavljuje se kasnije od Hermesa i njegova je uloga da duše koje je Hermes doveo preveze preko rijeke Stiks do Hada, gdje Kerber čuva ulaz. Unutar Hada u arhajskom razdoblju duše više nisu neidentificirana, neuočljiva bića; znaju što se događa u svijetu živih i mogu komunicirati jedna s drugom. U klasičnom razdoblju koje je trajalo tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. psihopomp je dobio veću ulogu tako da sada nije samo pratio duše do Podzemlja već je ponekad olakšavao njihov privremeni povratak među žive. U tom razdoblju počinje jačati i prizivanje duhova i uporaba tzv. pločica prokletstva (*katadesmoi*). Od 500. g. pr. Kr slika Harona redovito se pojavljivala na vazama smještenim pored grobova, a običaj stavljanja kovanice u pokojnikova usta, relativno je kasno ušao u uporabu. U 5., a posebno u 4. st. pr. Kr. razvija se koncept Elizejskih poljana. Isprva su tamo išli samo odabrani, koji nisu morali umrijeti, već bi živi bili preneseni na Elizej, a kasnije se razvilo vjerovanje u sud triju sudaca (Radamanta, Minosa i Ajeka), koji su proglašavali presudu svim dušama u Hadu i pravedne slali na Elizejske poljane, a zločince je čekala kazna u Tartaru.⁶⁵

Prilog 6: Prikaz triju sudaca u Hadu

⁶⁵ Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica*, Vol.26., str. 46. – 48..

5.2. Bog Had

Prilog 7: Slika Hada

Had je bio bog mrtvih i istoimenog podzemnog kraljevstva, Zeusov i Posejdonov brat čije je ime smatrano toliko strašnim da se nije smjelo ni izgovoriti. Bio je čudovištan i snažan, najomraženiji od svih bogova tako da mu nije podignut nijedan hram i nisu mu se prinosile žrtve. Najpotpunije podatke o Hadu donijela je Homerova *Himna Demetri*, približno iz 7. st. pr. Kr. u kojoj se navodi da je on bog tamne kose i u kojoj se opisuje najpoznatiji mit povezan s Hadom, a to je otmica Perzefone.⁶⁶

Perzefona je bila kći božice žitarica, poljodjelstva i plodnosti, Demetre. Dok je jednog dana nevino brala cvijeće na livadi, sagnula se da ubere jedan cvijet i u tom trenutku zemlja se otvorila. Iz nje je, galopirajući prema Perzefoni, u svojoj zaprezi dolazio bog podzemnog svijeta Had i, budući da je bio zaljubljen u Perzefonu, zgrabio ju je i odvuкао u svoje kraljevstvo. Perzefona je vikala i zapomagala, no nitko nije čuo njezine vapaje osim Demetre, njezine majke. Demetra je neutješno lutala svijetom tražeći svoju kćer i obuzeta beskrajnom tugom, zaboravila je dati prirodi plodove tako da je vladala strašna zima, polja su bila nezasijana, a ljudima je prijetila glad. Shvativši da mora nešto učiniti, Zeus je naredio Hermesu da ode u Had i vrati Perzefonu. No, lukavi kralj mrtvih nagovorio je Perzefonu da pojede nekoliko sjemenki šipka, a činjenica da je išta pojela u Podzemlju značila je vječnu vezanost za njega i da se tamo mora vratiti. Tako se Perzefona svake godine na tri mjeseca morala vratiti u Had zbog čega je Demetra tugovala, a zemlja postajala neplodna. Kad bi se u proljeće vratila iz Hada, Demetra je bila sretna i zemlja bi procvatila od radosti. Na taj je način uspostavljen obrazac godišnjih doba i objašnjen proces rađanja i umiranja prirode.⁶⁷

Had je bio zastrašujuć lik, a njegovo carstvo bilo je mrsko čak i bogovima. Rijetko je napuštao podzemna područja čak i kad je nosio svoju omiljenu kacigu nevidljivosti. Jednom je to bilo zbog otmice Perzefone, a drugi put kad ga je Heraklo ranio u rame pa je lijek morao potražiti na Olimpu. Ostalo vrijeme boravio je kod kuće, vladajući svojim podzemnim

⁶⁶ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 52.

⁶⁷ N. Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, str. 140., 144.

kraljevstvom.⁶⁸ Had nikada nije znao što se događa na zemlji ili na Olimpu jer su do njega uvijek dopirale samo polovične informacije kada ljudi udaraju rukom o zemlju i pozivaju ga uz prisegu ili kletvu. Njemu su pripadala sva bogatstva kamenja i plemenitih metala skrivena ispod zemlje, a na zemlji nije imao posjeda. U rimskoj ga se mitologiji poistovjećivalo s Plutonom ili Dis Paterom, čije ime u prijevodu znači *bogat*.⁶⁹ Pluton je u grčkoj mitologiji bio Demetrin sin i Perzefonin brat, dobar bog koji je putovao zemljom čineći neke ljude bogatima, a neke zauvijek siromašnima. No, kad je bogatstvo jednako raspoređeno, prirodna je ravnoteža poremećena pa ljudi prestaju prinositi žrtve bogovima. Stoga ga je Zeus, kako bi zajamčio da će se bogatstvo širiti bez obzira na zasluge, oslijepio. Zato loši ljudi mogu nagomilavati bogatstvo, a dobri ostati siromašni. Na kraju su Plutona poistovjetili s Hadom i zazivali njegovo ime umjesto Hadovog, čije su se bojali i izgovoriti. Tako je Pluton postao bog podzemnog svijeta i svih prirodnih bogatstava koja se nalaze ispod zemlje te u rimskoj mitologiji bog mrtvih, nazvan još i Dis Pater.⁷⁰

5.3. Život u Hadu

Najpopularnije vjerovanje klasičnog razdoblja o tome kakav je život u Hadu uključivalo je obiteljska okupljanja onih koji su starosjedioci u svijetu mrtvih i novoumrlih članova njihove obitelji. Susret sa svojim članovima obitelji u Podzemlju vjerojatno je dočekivan sa zadovoljstvom jer se Sofoklova Antigona veseli dolasku u Had i ponovnom susretu sa svojim roditeljima i bratom Polinikom. Grci su vjerovali da ljudi i u podzemnom svijetu nastavljaju imati iste tjelesne mane koje su imali i u svijetu živih pa je to jedan od razloga zašto Edip daje sebi izvaditi oči, kako ne bi mogao vidjeti svoje roditelje dolje u Hadu. Nejasno je na koji su način mrtvi pronalazili svoje tek pristigle rođake u Hadu, ali se pretpostavlja da im je ponovni susret olakšan prakticiranjem zajedničkog pokopa, a vjerojatno je i to razlog gradnje velikih obiteljskih grobnica u 5. i 4. st. pr. Kr. Prema Homeru, glavne aktivnosti mrtvih jesu mudro moraliziranje i nepopustljivo kajanje zbog djela koja su propustili učiniti za života. Tako Agamemnon žali što ga je ubila Klitemnestra jer da je umro pod Trojom, njegovo bi ime bilo slavljeno. Prema predmetima pronađenim na grčkim grobovima može se pretpostaviti da su mrtvi vrijeme provodili igrajući nešto slično današnjim društvenim igrama. Naime, u grobovima

⁶⁸ N. Hathaway, str. 146.

⁶⁹ R. Graves, *Grčki mitovi*, str. 31.

⁷⁰ N. Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, str. 145., 146.

s Atike iz 6. st. pr. Kr. nađene su pločice za igranje od terakote podijeljene kvadratima čiji su kutevi ukrašeni figurama koje iskazuju žaljenje za pokojnikom. To bi se također moglo protumačiti kao priprema za igru s posljednim protivnikom – smrću, no vjerojatnije je da im je uloga bila osigurati pokojniku ugodan boravak u zagrobnom životu.⁷¹

5.4. Rimsko poimanje zagrobnog života

Rimljani su vjerovali da duša nakon smrti odlazi u Orcus, podzemno kraljevstvo koje je kasnije poistovjećeno s grčkim Hadom. Rimsko poimanje zagrobnog života bilo je pod velikim utjecajem grčkog svijeta. Stoga je teško precizno odrediti kakav je zapravo bio rimski podzemni svijet i je li on bio mjesto nagrade i kazne ili pak neutralan. U tradicionalnim opisima podzemnog svijeta mrtvi su nastavili imati osjećaje i nadalje bili podložni osjetilima boli i ugone, a uživanje ili patnja ovisili su o životu kakav su vodili na zemlji. Zlim ljudima podzemni je svijet često predstavljao mjesto kazne, ali je manje poznato što je čekalo obične grješnike.

Virgilije u *Eneidi* sugerira da su mrtvi podijeljeni prema kriteriju kako su živjeli i kakvom smrću su umrli, a također opisuje i Tartar, namijenjen najvećim grješnicima, gdje je Tizifona u krvavim haljinama čuvala stražu. Osim osude i prokletstva, vjerovalo se i da postoji nagrada onima koji su je zaslužili, a to su bile Elizejske poljane, jednako kao i u Grčkoj. U Vergilijevom epu Elizej ima i moralnu dimenziju; to je mjesto kamo su odlazile sve moralno čiste duše. Vizije zagrobnog života obično su u crno-bijelom svjetlu oslikavale ponašanje na zemlji i njegove zagrobne posljedice. U literaturi je to predstavljeno suprotnostima između boli i užitka, poroka i vrline, ali postavlja se pitanje što je bilo s mnoštvom „običnih“ ljudi koji su vodili normalan život. Njima Had nije bio ni isključiva kazna ni isključiva nagrada, ali o tome nema puno spominjanja u literaturi i filozofskim raspravama pa se ne zna kakva je bila sudbina običnih ljudi u Podzemlju.⁷² Ciceron je smatrao da su duše ljudi unaprijed određene za život u nekom drugom svijetu i stoga je tijelo samo zatvor iz kojeg duša mora pobjeći, a smrt dolazi kao osloboditelj duše i vraća je na njezino primarno i besmrtno mjesto. Zato će smrt za Cicerona biti predivan dan kada će se pridružiti božanskom skupu duša i nestati sa zlobnog i pokvarenog zemaljskog svijeta. Tada će konačno upoznati sve ljude kojima se za života divio, ali će također susresti i svog umrlog sina.

⁷¹ R. Garland, *The Greek way of death*, str. 66. – 70.

⁷² V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 218. – 221.

Rimljani su smatrali da se s mrtvima nikako ne može stupiti u kontakt dok i sami ne dođu u Had i da će ožalošćeni svoje umrle sresti tek kad i sami umru.⁷³ To potvrđuju i Vergilijevi stihovi o Eneji koji je svog pokojnog oca susreo tek došavši u Had te ga pokušao zagrliti, ali mu to nije uspjelo jer mu sjena uvijek isklizne iz zagrljaja stoga što su duše u Podzemlju prepoznatljive oblikom, ali više nisu tjelesne pa ih nitko živ ne može dotaknuti.⁷⁴ Iz usporednog prikaza grčkog i rimskog zagrobnog života vidljivo je da su oni gotovo identični s obzirom da su Rimljani upravo od Grka preuzeli gotovo sva službena vjerovanja povezana s onostranim. Sličnost između rimskog i grčkog poimanja zagrobnog života nije postojala oduvijek, nego je posljedica helenizacije kojoj je rimska religija bila izložena. I jedni i drugi vjerovali su u Had kojim je gospodario istoimeni bog, jedino što je on u rimskoj inačici češće nazivan Dis Pater ili Pluton, a podzemni svijet Rimljani su isprva poznavali pod imenom Orcus, dok i on nije izjednačen s grčkim Hadom. Zajedničko im je i vjerovanje da se prilikom smrti mora otići u Podzemlje jer je to jedini zagrobni svijet koji postoji, ali se onda unutar njega duše određuju za Tartar ili Elizej. Grci se od Rimljana razlikuju isključivo po vjerovanju u jednakost egzistiranja svih duša u Hadu na što zemaljski život nema utjecaja, dok su Rimljani vjerovali u sustav nagrade i kazne određen zemaljskim životom, slično kako to prakticiraju i kršćani.

⁷³ J. Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, str. 136., 137.

⁷⁴ V. M. Hope, *Death in ancient Rome*, str. 222.

6. ZAKLJUČAK

Cilj je ovog završnog rada bio prikazati sličnosti i razlike između grčkog i rimskog poimanja smrti, posmrtnih obreda i zagrobnog života u koji duše nakon smrti odlaze. Može se zaključiti da su i jedni i drugi tijekom svoje povijesti vjerovali u besmrtnost duše, koju su uspoređivali s besmrtnošću prirode i ciklusima promjena kroz koje ona prolazi. Opažanje prirodnih procesa bio je onaj prvotni način iz kojeg su se razvila sva vjerovanja i kasniji mitovi, pri čemu su bogovi poprimili ljudsko obličje i karakteristike kako bi ih antički ljudi što više približili sebi i razumjeli.

Budući da je smrt neizbježna, ona je tema koja je ljude oduvijek fascinirala jer je ona jedini prirodni fenomen koji živ čovjek nikada neće spoznati. Stoga grčko-rimski pogled na smrt odražava i njihove stavove prema životu općenito. To se pokazalo i u razlici poimanja smrti i njezinog statusa u jednom i drugom društvu. Grcima ona nije predstavljala ništa dobro i slavno, pa su oni stoga mrtve smatrali nemoćnima i slabima te su ih nastojali zaštititi i poslije smrti, što odražava humanost grčkog društva koja je bila svakako veća nego humanost rimskog. Dok su Grci štovali čovjeka i život, Rimljani su štovali čast i hrabrost, a njih se moralo zadržati čak i u smrti. Njih nije dirala ljudska patnja, a svaki iskaz slabosti smatran je lošim, makar bio i u posljednjim trenucima života. Stoga je za Rimljane sjećanje na mrtve bilo važnije nego Grcima, a oblikovano je iz sjećanja na pokojnikov život i načina suočavanja sa smrću. Rimljanima smrt nije predstavljala kraj života jer su smatrali da čovjek živi onoliko dugo koliko traje sjećanje na njega, dok Grci nisu iskazivali takvo poštovanje svojim mrtvima, već su ih pravnim procedurama pokušavali zaštititi što ukazuje na samilost, ali ne i strah koji su od njih gajili.

Zajednička im je bila potreba ispravnog pokopa i prinošenja žrtvi na grobu jer bez svih propisno obavljenih obreda duša nije mogla dospjeti u podzemni svijet. Stoga su im pogrebni obredi gotovo identični, a uočljive su i mnoge sličnosti s kršćanskim obredom pokapanja. I jedni i drugi stavljali su pokojniku novčić u usta za Harona, izlagali tijelo i u pogrebnoj povorci išli do groblja koje je bilo smješteno izvan grada te su nakon toga imali gozbu u pokojnikovu čast jer se smatralo da je njegov duh i dalje prisutan s njima. Vrlo su slični i moderni pogrebni običaji u jugoistočnoj Europi, pogotovo običaji vezani za izlaganje tijela, pogrebnu povorku, naricanje te objed koji slijedi nakon pogreba, što govori koliko je velik utjecaj grčko-rimski svijet imao na kršćanstvo i kršćanske obrede.

Grčko-rimski podzemni svijet također je utjecao na oblikovanje kršćanskih predodžbi zagrobnog života, poglavito Pakla kao mjesta kazne za grješnike, odnosno antičkog Tartara te Raja kao mjesta nagrade za dobar zemaljski život, koji je identičan Elizejskim poljanama. I u tom se pogledu grčko i rimsko poimanje onog svijeta jako malo razlikuju, no ono što Rimljane približava kršćanskom učenju o zagrobnom životu jest vjerovanje da čovjekov način života na zemlji ima utjecaja na njegov status u vječnosti te da čovjek svojim djelima može utjecati na zagrobni život koji ga očekuje. Takav sistem nagrade i kazne Grci nisu poznavali te su stoga vjerojatno i više bili orijentirani ka životu samom i njegovom što boljem iskorištavanju jer su vjerovali da su nakon smrti svi jednaki, a od prosjeka odskaču isključivo najveći heroji i najveći grješnici. S vremenom se ta razlika smanjivala tako da su na kraju svi oni koji su za života bili dobri redovito poslije smrti nagrađeni, a oni zli kažnjeni. Tako oblikovan pojam zagrobnog života ukorijenio se i u Rimu, posebno u razdobljima širenja kršćanstva, koje je mnogo preuzelo od rimske tradicije, a posredno time i od grčke, te se na taj način antička religija prožela s kršćanskom i unutar nje živi i danas, nakon više od 2000 godina.

7. POPIS PRILOGA

- Prilog 1: Prikaz jedne grčke pločice za proklinjanje (*katadesmoi*)

https://www.google.hr/search?q=curse+tablets+ancient+greece&hl=en&prmd=imvns&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=039HULG1NcqKswa51IGQAQ&ved=0CAgQ_AUoAQ&biw=1280&bih=685

- Prilog 2: Rimski reljef s prikazom borbe gladijatora i lavova
<http://documents.stanford.edu/67/511>
- Prilog 3: Slika izlaganja tijela (*prothesis*) i žalovanja
<http://www.google.hr/imgres?hl=en&sa=X&biw=1280&bih=685&tbn=isch&prmd=imvns&tbnid=9CUckVDpRfX8qM:&imgrefurl=http://www.ancientgreecelife.com/ancient-greek-death-beliefs.html&imgurl=http://www.ancientgreecelife.com/ancient-greece-death-funeral.jpg&w=500&h=361&ei=QoFHUJzHKNCVswbu34DYCw&zoom=1&iact=hc&vpx=566&vpy=332&dur=3364&hovh=191&hovw=264&tx=163&ty=93&sig=101837655158359669240&page=3&tbnh=154&tbnw=205&start=39&ndsp=20&ved=1t:429,r:12,s:39,i:235>
- Prilog 4: Prikaz pogrebne povorke (*ekphora*)
<http://www.google.hr/imgres?hl=en&sa=X&biw=1280&bih=685&tbn=isch&prmd=imvns&tbnid=if4kuAG5eCnV1M:&imgrefurl=http://www.trentu.ca/faculty/rfitzsimons/AHCL2200Y/LE%252008-01.htm&imgurl=http://www.utexas.edu/courses/classicalarch/images2/bier-detail.jpg&w=941&h=600&ei=A4JHUJ3MDYvUsgbpyoGwCA&zoom=1&iact=hc&vpx=194&vpy=393&dur=6752&hovh=179&hovw=281&tx=169&ty=108&sig=101837655158359669240&page=1&tbnh=154&tbnw=229&start=0&ndsp=16&ved=1t:429,r:11,s:0,i:105>
- Prilog 5: Karta Hada <http://www.maicar.com/GML/Underworldmap.html>
- Prilog 6: Prikaz triju sudaca u Hadu
http://www.google.hr/imgres?hl=en&sa=X&biw=1280&bih=685&tbn=isch&prmd=imvns&tbnid=JXLCjBHW4VcWWM:&imgrefurl=http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/index11.html&imgurl=http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/underworld_vase5.jpg&w=450&h=389&ei=KINHUOisHI7ktQbgnoDwBw&zoom=1&iact=hc&vpx=466&vpy=176&dur=2472&hovh=209&hovw=241&tx=133&ty=227&sig=101837655158359669240&page=2&tbnh=150&tbnw=157&start=15&ndsp=22&ved=1t:429,r:8,s:15,i:145
- Prilog 7: Slika Hada <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Hades-et-Cerberus-III.jpg>

8. POPIS LITERATURE

- Davies, Jon, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, Routledge, London i New York 1999.
http://books.google.hr/books?id=leNw3tnJTEEC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Garland, Robert, *The Greek way of death*, Cornell University Press, New York 1988.
<http://gen.lib.rus.ec/book/index.php?md5=8B0F0B2BA01F34FB47CABBFB8227A5A4>
- Graves, Robert, *Grčki mitovi*, CID-NOVA, Zagreb 2003.
- Hathaway, Nancy, *Vodič kroz mitologiju*, Mozaik knjiga, Zagreb 2006.
- Hope, M. Valery, *Death in ancient Rome*, Routledge, London i New York 2007.
<http://www.amazon.com/Death-Ancient-Rome-Sourcebook-Sourcebooks/dp/0415331587>
- Pareti, Luigi, *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj. Stari svijet (od 1200. do 500.g.pr.n.e.)*, Naprijed, Zagreb 1966.
- Skupina autora, *Povijest 4 – Rimsko Carstvo*, Jutarnji list, Zagreb 2007.
- Skupina autora, *Povijest 5 – Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Jutarnji list, Zagreb 2007.

Internetski članci:

- Haland, Evy Johanne, „Emocije i identitet povezani s kultom smrti u antičkoj i suvremenoj Grčkoj“, *Etnološka istraživanja, Vol 1.*, br.16, 2011., str. 217. - 218.
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=114316
- Gigante, Linda, *Death and disease in ancient Rome*
<http://www.innominatesociety.com/Articles/Death%20and%20Disease%20in%20Ancient%20Rome.htm>
- Skupina autora, „Burial customs, the afterlife and the pollution of death in Ancient Greece“, *Acta Theologica, Vol.26.*, br.2., 2006., str.48., 50.
<http://www.ajol.info/index.php/actat/article/view/52560>
- <http://library.thinkquest.org/26602/ceremonies.htm>

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	2
1. UVOD	3
2. STATUS I MOĆ SMRTI	4
2.1. Grčka	5
2.2. Rim.....	9
3. UMIRANJE.....	12
3.1. Grčka	12
3.1.1. Strah od smrti	12
3.1.2. Smrt kao biološka pojava	13
3.2. Rim.....	14
3.2.1. Stope smrtnosti	14
3.2.2. Bolest i drugi uzroci umiranja	15
3.2.3. Poželjna i nepoželjna smrt.....	17
4. POGREBNI OBIČAJI.....	18
4.1. Grčka	18
4.1.1. <i>Prothesis</i>	18
4.1.2. <i>Ekphora</i>	19
4.2. Rim.....	21
4.2.1. Pogrebna povorka	22
5. ZAGROBNI ŽIVOT	24
5.1. Topografija Hada.....	24
5.2. Bog Had	27
5.3. Život u Hadu	28
5.4. Rimsko poimanje zagrobnog života	29
6. ZAKLJUČAK.....	31
7. POPIS PRILOGA	33

8. POPIS LITERATURE	34
SADRŽAJ	35